

Holub, Zbyněk

**K paralelám českých a slovanských pojmenování rodinných :
(s ohledem na systém jihočeských nářečí)**

In: *Česká a slovenská slavistika na počátku 21. století : (stav - metodologie - mezinárodní souvislosti)*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenka, Miloš (editor); Zelenková, Anna (editor). 1. vyd. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2005, pp. 61-76

ISBN 80-210-3898-5

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133391>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K paralelám českých a slovanských pojmenování rodinných

(s ohledem na systém jihočeských nářečí)

ZBYNĚK HOLUB (ČESKÉ BUDĚJOVICE)

1. K problematice některých „rodinných“ pojmenování

Na poslední regionální konferenci „*Genius loci českého jihozápadu*“, která proběhla dne 26. 10. 2005 v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích, jsme se (kromě jiného) s kolegou V. Hrochem vrátili k problematice regionálních pojmenování rodinných vztahů, kterou dosud řešila literatura spíše etnografická než lingvistická. Zmíněnou problematikou se příliš nezabývá ani *Český jazykový atlas*, jehož 5. díl právě vychází (a který se věnuje slovníku v prvních třech svazcích; srv. ČJA). V tomto příspěvku bychom proto rádi k předchozí diskusi připojili několik poznámek; bude jistě užitečné nové poznatky průběžně doplňovat (a upřesňovat).¹

Pokud však někdy hovoříme o zařazení jihočeských dialektů do širšího slovanského kontextu, nemůžeme se omezit pouze na jakýsi (a pouhý) „dialektový popis“. Důležité je tu i postižení rozpětí mezi každodenností a přirozeným jazykem jihočeského regionu. Jde o nalezení vhodných kategorií pojmenování (citlivých na proměny v „čase vertikální linie“; tedy v průběhu generační výměny); a zde právě se nabízí studium pojmenování „rodinných“ (mnohde již zaniklých), která by mohla být vhodná pro demonstraci „stavu světa“. To nám dovoluje pokusit se také o rekonstrukci „regionálního“ světa „zevnitř“ (ale jen do jisté míry). Právě hlubší postižení odlišnosti tohoto „světa českého venkova“ možnostem současného

¹ Případnou duplicitu výkladu by měla odstranit připravovaná syntéza, která bude zaměřena na „jihočeský slovník“ v kontextu jiných slovanských dialektů (jazykových útvarů). V tom smyslu představuje tento příspěvek užší, ale doplněný výběr z předchozího textu.

„postmoderního“ myšlení uniká. Existuje jistá škála jazykového popisu světa, která dovolí zařadit každý strukturální jazykový útvar (tedy i jihočeské dialekty nebo regiolekty) do určitého horizontu. Právě proto se nabízí i analýza pojmenování pro rodinné vztahy, která již jinde zanikla, ale „zde na jihu“ jsou stále živá. Snad proto se „na okrajích“ českého jazykového území poněkud déle udržely podmínky pro přežívání širší rodiny (i pro případné rozšiřování rodinných vztahů o další pojmy; srv. rovněž některá pojmenování dále; např. *bratřin* aj.).

Připomeňme si (v této souvislosti) archaičtější typ rodiny ruské, která zachovala pojmenování *děveř* (také stč. manželův bratr, *dever*, *děveř*, *de-věř*; srv. SD 79), *šurin* (stč. *šir/šír* – manželčin bratr, SD 79), *těst* (*test*, manželčin otec, původní i-kmen: **тъсть*, -i /žena se vdávala do patriarchální rodiny mužovy, od konce 16.stol. vítězí obecnější pojmenování „tchán“ s pejorativnější příponou /-chan; obd. viz dále slovo *tšče*; k tomu více: ESM, SD 76, 78), *svjokoř* (tchán ze strany manžela; *svekr*, ESM: manželův otec; snad obd. Řecku: svrchovaný pán nad manželkou syna; základ **sve-* snad lze vyložit jako „patřící k velkorodině“; SD 76; obecnější „tchán“ se opět objevuje hlavně od konce 16. stol.), *řošča* (*tšče*, zejména do 14. stol. označení manželčiny matky/ žena se vdávala do patriarchální rodiny mužovy; obd. základ patrně lze nalézt u slova *teta* = **tut-tu* / **tust-tu* /s oslabením základu - spirantizace, doloženo asi jen v češtině; srv. také výše *test*; dále: ESM; SD 76, 78), *svekrov* (tchýně ze strany manželky, manželova matka: *svekra* – do 14. stol. *svekrev*, *svekruše* - i po 14. stol. ESM; SD 76, do 14. stol. také *svěst*: 1. tchýně; 2. manželčina sestra; 3. nejbližší příbuzná z manželčiny strany) apod.² Manželka manželova bratra pak byla ve staročeské době *jatruše* (SD 82). Mladá žena přivdaná do zádruby mužovy však vnímala rodinné vztahy velmi široce. Např. *zelva* pro ni byla manželova svobodná sestra (tedy vrstevnice i nejbližší přítelkyně). Slovo *zelva* však mohlo označovat i synovu manželku (obd. význam má ruské slovo *zolovka*), novou příbuznou nevěsty, popř. ženu, která nebyla pokrevní příbuzná sledované osoby, ale byla s jejím pokrevním příbuzným spřízněná; mohlo se jednat i o ženu bratra sledované osoby (SD 81-82; slovo je patrně příbuzné latinskému základu **glos-* a ide **g'ol-*; ESM). Podobně slovo *zelvice* mohlo označovat tchýni nebo manželčinu sestru (SD 78n., 82; srv. též slovo *svěst* výše).

² Šíře rodinných vztahů se tedy může považovat za jakýsi indikátor stáří dané kolektivity. Stanislav Komárek popisuje podobný kolektivní duch v carském i v sovětském Rusku, kde je patrné, že různá masová (stereotypní) prohlášení lidí (imponující jako vynucená) byla výrazem takové méně individualizované psychiky (Komárek 2005, s. 62n.).

V průběhu středověkého období (tedy mnohem později než v dobách „rodového“ uspořádání lidské společnosti) se u nás projevil vliv sousedních oblastí (jazykově tu působila němčina); ve „starší“ i „střední“ češtině vítězí obecnější pojetí významu pojmenování strýc (něm. Onkel), vnuk (něm. Enkel), teta (něm. Tante); objevuje se obecnější označení typu švagr (něm. Schwager). Starší tvary pak zanikly. Dobře to můžeme vidět na pojmenování strýce:

*uj- /např. *ujec* - v běžně mluvené češtině, nikoliv však na Moravě a ve slovenském nebo polském prostředí, SSSJČ a ESM uvádí pro jih Čech též tvar *ujka* (podle Holečka). Rovněž ve slovenštině označuje pojmenování *ujko* strýce ze strany matky, tedy matčina bratra (srv. SD 76, ESM); odv. potom: *ujček*, *uječek* i *uječka* (sic! – v mužském rodě!); ESM dokládá podobu slova z psl. *uji (viz avus – děd) v proměnách významu: 1. pův. otcův otec, pak 2. bratr matčiny matky, posléze 3. matčin bratr. Jedná se snad o vliv (pozůstatek) matriarchálního zřízení? K tomuto názoru slavistů právě ESM odkazuje. Také Jg uvádí podoby *uj*, *ujček*, *uječka*, *ujčinek*, *ujčínka*, *ujčenec/ujčenice*, ale upozorňuje i na jiný možný význam slova *ujka*: též „matčina sestra“. Podobně *ujčina* mohla být (podle SSSJČ nář. a zast.) sestra matky (uvádí též ESM) nebo manželka *ujcova*, popř. i *ujcova* dcera (často v podobě *ujcena* Jg). *Ujčen* (popř. *ujčenec*) byl potom synem *ujce* (SD 86), dítě matčina bratra obecně se označovalo jako *ujčené* (-ěte, n.; SD 86) a odlišovala se *ujčená sestra* od *ujčeného bratra* (SD 76).

Původní tvar *stryj- ustoupil v polštině a ve slovenských dialektch; zmizelo i přechylování typu *ujna – *stryjna/*stryňa*³. Namísto toho proniká lexém „*teta*“ (ve smyslu: sestra nebo žena bratra jednoho z rodičů; srv. dále: Šaur 1975, s. 32n.).

Strýc mohl být původně pokrevní potomek mužského rodu v otcovské linii (v dnešním smyslu tedy i prastrýc, prasnovec, prabratranec, synovec, bratranec; SD 83) nebo otcův bratr (SD 76), popř. také manžel otcovy (někdy též matčiny) sestry. Newerkla (2004, s. 81) dokládá platnost vztahu také na Slovensku. SD 83: Někdy však toto pojmenování označovalo i děda z otcovy strany nebo bratrova syna (k tomu též: SD 83, 85; srv. dále např. historická označení *synovec*, *bratran* aj.). Syn strýce (bratranec) mohl být *strýčen*, *strýčenec* (SSJČ podle Tomka); *strýčený bratr* (SD 76, 85-86). Dcera strýce byla *strýčena* nebo *strýcena*, popř. *strýčená sestra* (SD 76). Dítě otcova bratra se obecně nazývalo *strýčené* (-ěte, n.; Jg; SD 86).

³ *Strýna* mohla být otcova sestra nebo manželka strýce; I. Němec odkazuje spíše k 2. významu (SD 84-85).

Slovem *teta* se původně mínila výhradně matčina sestra (SD 84). Pro *tetina* (popř. *strýnina*; srv. výše) syna se užívalo pojmenování *tetčic*, *tetěn*, *tetěnc*, *tetěný bratr* (SD 76, 86, 88; často zmiňuje i Enders). Dcera *tety* (popř. *strýny*) byla *tetěna* nebo *tetěná sestra* (SD 76), obecné pojmenování *tetina* dítěte znělo *tetině*.

Přitom nelze opomíjet názor, že poslední mocnou podporou zdokonalování myšlení bylo prostředí velkorodiny či snad rodu, kde se zvláště po připojení patriarchálních struktur velice rozrostla soustava přfbuzenských pojmenování; vzájemné vztahy se tím velice zkomplikovaly. Protože tehdy práce v současném smyslu neexistovala, velký význam hrála role volného času. Rod (popř. velkorodina) představoval (-a) vlastně jediné „dějiště života“, kde se realizovaly složité interakce. Velkorodina byla též de facto institucí zabezpečující výchovu dětí (sirotci v podstatě neexistovali; díky nejprimitivnější dělbě činností, pravomocí i věcí bylo společenství schopno přežít i velmi nepříznivé situace; k problematice *velkorodiny* srv. též úvodní výklad v následující části této studie).

Nelze vyloučit ani obecný regres po Bílé hoře. Existují názory, že až do počátku 18. století žil český venkov do značné míry ještě v mýtu, kde folklorní čas vytvářel specifický horizont velice uceleného prožívání světa „pohanského“. Dokládaly by to projevy vnímání „oživené“ přírody, nej-různější pranostiky, nutnost stálého zařkávání (na jihočeském Soběnovsku dochovaná až do druhé poloviny 20. století) nebo rituály k udržení úrodnosti polí (apod.). Tam, kdy byla menší (minimální) možnost komunikace s okolím a kde se mohly diferencovat některé znaky dialektů, projevuje se i diferenciace jiná (byť patrně nelze hovořit o podobném stavu, jaký je podnes na východním Slovensku, kde se mluví „poněkud jinak“ téměř v každé vesnici).

K vývojovému regresi mohlo docházet v různých dobách. Někdy bylo nutné uchýlit se do nepřístupných oblastí (např. před Turky se utíkalo do hor... apod.). Opětovně se pak utvářela velkorodina; dokladem jsou např. čičmanské *velké domy* (tj. domy pro velkorodinu), ještě po II. světové válce popsal Nahodil (1955, s. 147-163) dvojrodinu na východním Slovensku (v horách; jako poslední stadium rozpadu velkorodiny⁴). Obecně se to projevilo i v Srbsku, kde existoval (např.) zvyk zabíjení starců (tzv. *la-*

⁴ Nahodil popsal poslední vývojové fáze velkorodiny u východoslovenských Rusínů (také s ohledem na patronymik u Lemků a u Bojků; v dobovém společenském a politickém kontextu ovšem autor obě skupiny zmiňoval jako Ukrajince). Upozorňuje na typ tzv. *podvojné* rodiny (nazývaný *dvojaka familija*): se společným nebo s rozděleným vlastnictvím. Obdobně lze připojit výklad z jeho dalších prací (např. Nahodil 1957, s. 84 – 102).

pot; zvyk byl obvyklý v těch nejnuznějších poměrech v dobách nepřilíš /časově/ vzdálených). Jedná se o starý indoevropský zvyk (známý též u Germánů, Íránců, Skytů a Prusů): zabíjení byli starci, kteří nebyli schopni pracovat (doložen je zákaz z r. 1328, kterým vévoda Otto zapovídá polabským Drevanům zabíjet staré rodiče; srv. šife: Niederle 1953, s. 214. Obd. situaci popisuje i japonská legenda o hoře Narajamě /apod.). V Srbsku došlo ke kulturní regresí do roviny válečné aristokracie doby bronzové; vznikaly zde hrdinské zpěvy odpovídající *Odyseji* nebo *Iliadě* (někdy se hovoří dokonce také o *romských hrdinských zpěvech*).⁵ Podobně tomu bylo i v Irsku nebo ve Skotsku.

2. K pojmenováním „rodinným“ v nejjižnějším úseku českých nářečí

Studium rodinných vztahů se rozvíjelo od druhé poloviny XIX. stol.(srv. např. česká vydání některých prací: Morgan 1954, Thomson 1952). Zajímavý je i popis průběhu specifikace práce mezi muži a ženami. Na základě formy i významu vybraných slov lze (do jisté míry) usuzovat i na podmínky, které ovlivňovaly život lidí v „indoevropské pravlasti“.⁶ Obvykle se hovoří o vývoji rodinných vztahů v jednotlivých stadiích (od „nižších“ k „vyšším“); odlišujeme:

1. rodinu pokrevních příbuzných s neomezenou polygamií
2. rodinu punaluánskou (kde existovala širší pojetí „bratrů“ a „sester“)
3. monogamní rodinné vztahy (které byly ovlivněny také ekonomickým vývojem společenství; Šaur 1975, s. 9-11⁷).

V „první vrstvě“ termínů nalézáme rozdíly pro označení syna a dcery, matky a otce. Jedná se (patrně) o diferenciaci velmi starou. Vývoj těchto pojmenování ale nemusí být nutně „stejně starý“. A nemusí nutně platit, že si vzájemně odpovídá stará forma a obsah formy dnešní. Vyspělé (ne)indoevropské jazyky mohou označovat rodiče různě. V podmín-

⁵ V této souvislosti je jistě zajímavé, že v srbském prostředí se dodnes ztotožňuje pojmenování bratra i bratrance.

⁶ O tom nás ostatně přesvědčují i mnohé práce z oblasti lingvistické antropologie (srv. Salzmann 1997).

⁷ Studie Vladimíra Šaura (1975) je ovšem zaměřena na slova primárního významu; nesleduje podrobněji sekundární pojmenování (typu nevěsta, ženich, manželka, muž, žena; srv. také následující poznámku).

kách polygamie byl vztah k vlastním rodičům značně asymetrický (platilo: jen *mater certa!*); pro označení otce zpočátku (a to ani v „prvotní monogamii“!) nemusel existovat termín (srv. též výklad ESM; popř. u Thomsona v pozdějších pracích; např. 1958, s. 42-44, 48-50). Morgan v této souvislosti píše o 4-5 typech skupinových manželství v pravěkých (popř. v indiánských) pospolitostech, kde se odlišuje „mužská“ a „ženská“ linie (Morgan 1954, s. 315-327).

Mnoho podnětů k popisu a hodnocení tradiční lidové kultury, tedy i k tématu „rodina, rodinné vztahy a český jih... (popř. slovanský jih a západ)“, nacházíme rovněž v pracích „Pražské etnografické školy“. V současné době je k dispozici *primární, registrující, retrospektivní a anotovaná bibliografie, která obsahuje základní informace o publikovaných pracích učitelů a absolventských pracích studentů, obhájěných na oboru národopis /etnologie a dochovaných v archivu knihovny Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Bibliografické záznamy jsou uspořádány abecedně dle příjmení autorů prací a soupis doplňuje autorský, geografický a tematický rejstřík* (srv. ETNO). Zájem posluchačů a pracovníků Ústavu etnografie se orientoval na období od první poloviny 19. století do současnosti (s důrazem na proměny ve 20. století, zvláště na období mezi dvěma světovými válkami a na vývoj lidové kultury od roku 1945 do současnosti). Studie zkoumají (např.) výroční, obřadní a rodinné zvyky i obyčeje, postavení a úloha ženy v současné obyčejové tradici, zkoumání svatebního obřadu a svatební zvykosloví, Vývoj manželství a společenských jevů s ním souvisejících, lidský život od narození do smrti, problematika výměnku (výměnek jako obyčejová instituce). Pozoruhodné jsou analýzy dobové lidové korespondence (tj. „dopisů z jižních Čech“). Výzkum byl prováděn zejména na soběslavských Blatech, na Strakonicku a na Pelhřimovsku, na Českobudějovicku a v oblasti západního Třebońska. Zajímavé jistě bude porovnání závěrů výzkumu z jihočeských lokalit s obrazem života potomků českých „hospodářských emigrantů“. Jedná se tu o potomky původně českých osídlenců (především) ukrajinské Volyně a rumunského Banátu (popř. dalších území jižně od naší vlasti), jejichž předkové pocházeli také z jihu Čech. Explorace byla zaměřena na obce na Volyni (např. Kvasilov Český), v Banátu i v Chorvatsku, ale také na dnešní situaci českých reemigrantů z Rumunska a z Volyně. Výhradně jihu Čech se potom dále věnují např. práce I. Borovcové, T. Grulichy, J. Moravcové, L. Procházky, M. Říhové, M. Šotolové, M. Špeciána a L. Tyllnera (dále: ETNO).

Problém může nastat při posuzování starších modelů odlišení osob mužského a ženského pohlaví⁸; také u děda a báby. V našem vzorku lze u pojmenování z některých jihočeských lokalit (ze Soběnovska a z oblasti kolem Suchdola nad Lužnicí) odlišit označení prarodičů obou životních partnerů („mých rodičů“): „rodičů mého otce“ (*starý pantáta, stará paňmáma*) a „rodičů mé matky“ (*děd/dědeček, bába/babička*;⁹ to vlastně odpovídá i Morganovu modelu 2 „rodičovských“ generací; srv. též v tabulce níže). Dá se ovšem předpokládat, že základní rozlišení se vztahovalo i k relaci mezi sourozenci (mezi dětmi „stejně linie“: bratr – sestra). I tam se mohlo původně jednat o 2 „generace dětí“ (srv.: Morgan 1954, s. 328n., 346n., 370n. a 381n.). Teprve potom mohlo následovat (původně skupinové) manželství „vnuků a vnuček“ (názvy volíme podle současného úzu!). Věkové prolínání jednotlivých skupin zde bylo nutné (v nejstarších dobách se mohlo jednat o stovky a tisíce osob; srv. Šaur 1975, s. 11-12).¹⁰

V průběhu dalších *fází vývoje rodiny* již byl vyloučen sexuální styk mezi dětmi téže matky; potenciálně si však byli příbuzní (stále) všichni. Posiluje se tak úloha „bratranců“ a „sestřenic“, „strýců“ a „tet“; charakteristika jejich rodinného postavení je ovšem velmi nesnadná. K této skupině můžeme přiřadit různé osoby: otcova „bratra“, syna dědova „bratra“, matčinu „sestru“, dceru babiččiny „sestry“, děti sourozenců „mých“ rodičů. Všechny osoby, které manželka oslovovala otče, byly chápány jako „manželčin otec“; toto pojetí splývá s třídou „matčin bratr“ a „manžel otcovy sestry“. „Manželčina matka“ pak byla „otcova sestra“, „žena otcova bratra“... To ale platilo i opačně: „bratr manželky“ byl „manžel sestry“, „sest-

⁸ K tomu dále ESM a SD: srv. např. vývoj pojmenování **mal-žena* (manžel/-ka). Forma lexémů „manžel/manželka“ (DNS uvádí u ženy i slovo *manželice*) byla patrně odvozena z tvaru **malb-žena* (muž+žena), odvozeně: **manb-žena* (ve variantní, snad indoevropské formě; srv: Newerklá 2004, s. 562; Šaur 1975, s. 18).

⁹ K pojmenování *babička* dále: ČJA, ESM, Jg aj. *Stará paňmáma* tedy byla tchýně, *babička* z otcovy strany, manželka děda z mužovy (otcovy) strany, popř. hospodyně (DNS); ČJA uvádí pojmenování *stará máma – stará maminka. Starý pantáta* byl tchán, děd z mužovy (otcovy) strany, popř. hospodář (DNS); ČJA opět uvádí i spojení *starý táta – starý tatíček*. Místně se odlišovalo i pojmenování *starěnka* a *staríček* (srv. např. ČJA, ESM, Jg).

¹⁰ Tak je tomu dosud u některých domorodých kmenů v Africe, v Asii a v Americe. Dnešní stav romského (v rumunsko-olašském prostředí mnohde *ci-kánského*) etnika někde rovněž nasvědčuje podobnému vývoji; srv. např. výše zmínku o existenci tzv. „dvojrodiny“ na východě Slovenska ještě v polovině 20. století (pozn. 4); nebo též dále odkaz k širší jazykové situaci v regionech a u jiných etnik (srv. pozn. 10, 17).

ra manžela“ byla „manželka bratra“. Zřejmě neexistovala samostatná pojmenování pro „rodilého bratra“ manžela a „rodilou sestru“ manželky; ti byli též chápáni jako „bratr“ a „sestra“ (v rámci skupinového manželství vedli společný manželský život.)

Pohlavní soužití mezi všemi jedinci opačných pohlaví téže linie ovšem nebylo bezpodmínečně nutné ani dříve, ani později. Nebylo též nutné tak dlouho pečovat o děti („pravidla“ polygamního uspořádání velkorodiny to nevyžadovala; dále: Šaur 1975, s. 12-15).

Pokud hodnotíme *stadia (fáze) vývoje rodinných vztahů*, nemůžeme přehlédnout fakt, že v *I. stadiu vývoje rodiny* (tedy zpočátku) neexistovaly pojmy pro označení *tchána, švagra, zetě...* Děti téže matky mohly mít různé otce. A naopak: někteří z otců byli matčinými bratry, jiní ne... Nebyly tedy (patrně) činné rozdíly mezi vlastními rodiči, rodiči sourozenců a manželských partnerů. Nebyly odlišovány vlastní děti a děti mých sourozenců.

Z tohoto pohledu je zajímavé sledovat (prvotně) *vztah dětí daných rodičů k sourozencům rodičů (a dětí „mých“ sourozenců k „mé osobě“)*. Situace odpovídá (v podstatě) vztahům bratranců a sestřenic (v dnešním významu uvedených pojmenování) k tetám a strýcům (a naopak; dnes bychom tedy hovořili o synovcích a neteřích). Relace této „*I. linie*“¹¹ lze naznačit v tabulce:

	*strýna	+starý/ +pantáta	+stará +pařmá-	+děd/ dědeček	+bába/ babička	*ujčina	
?	*strýc	otec	matka	*ujec	*teta		
*strýna?							
syn ? dcera?	*bratran, - a *bratran- -ec, +- ice, +bratřen- -ec, -ice +bratřin, -iň, -ě			dcera? syn ?	*sestran, - a +sestřen- -ec, *-ice +sestřin, -iň, -ině		

¹¹ Označení * užíváme pro slova doložená ve staročeských textech, označení + pro oblastně doložená pojmenování.

„O generaci dále“ potom můžeme hodnotit *vztah dětí mých bratranců nebo sestřenic k „mé osobě“*, který tvoří jakýsi systém „linie“ IA. Syn mé sestřenice je tu +*sestřín*, dcera mé sestřenice: +*sestříně* nebo +*sestřín*; jakékoliv dítě mé sestřenice je potom obecně (souhrnně) nazýváno +*sestříně* (-ete, s.). Syn mého bratrance je +*bratřín*, dcera mého bratrance +*bratřín* nebo *bratřín*; dítě mého bratrance obecně (souhrnně) +*bratříně* /*bratříně* (-ete, s.).

Ve II. *linii* našeho „rodinného systému“ posoudíme *vztah dětí sourozenců* (popř. i jejich *vnuků*) *navzájem* (v dnešním pojetí se jedná o pojmenování vzájemného vztahu bratranců a sestřenic):

	<i>matka</i>		<i>otec</i>
	* <i>svak</i> ¹²		* <i>svak</i>
<i>dcera</i>	<i>dcera</i>	<i>syn</i>	<i>syn</i>
	+ <i>sestřen-ec, -ice</i>	+ <i>bratřen-ec,</i> + <i>bratřenice</i>	+ <i>bratranice,</i>

Zajímavé však bude sledovat další pojmenování této odvozené „linie“ (pracovně je lze označit IIA).¹³ Děti vlastních sourozenců ženského rodu (sester) se ve vztahu vůči svým dalším sestrám nebo vůči bratrům chápou jako +*sestřínata* (v sg. tvaru: +*sestříně* /*sestříně*, -ete, s.). Potomek muž. rodu bývá na českém jihu místy označován jako +*sestřín*, dívka je tu opět +*sestřín* nebo +*sestříně*. Děti vzájemných sourozenců mužského rodu (bratrů) se ve vztahu vůči svým dalším bratrům nebo vůči sestrám chápou jako +*bratřínata* (v sg.: +*bratříně*/*bratříně*, -ete, s.). Potomek muž. rodu bývá místy označován jako +*bratřín*, žen. rodu je +*bratřín* nebo +*bratříně*.¹⁴

¹² Pojmenování „manžela mé sestry“...

¹³ Jedná se zde ovšem pouze o modifikaci pojmenování běžných v linii II.

¹⁴ Dnes už se v této linii užívá pouze souborného označení: *bratranec* pro potomka

V jistém smyslu by se potom mohla odvodit „*linie IIB*“, která by popisovala vztah vnoučat otcových či matčiných sourozenců navzájem. Tedy vlastně vztah bratranců a sestřenic „z II. kolena“. Především *děti „vzájemných“ sestřenic*¹⁵ by vůči sobě (popř. vůči *dětem bratranců*) vystupovaly jako *+sestríňata* (lemmatizovaný tvar by zněl *+sestríňě /sestríňel*, -ete, s.), popř. by tímto způsobem charakterizovaný potomek muž. rodu vystupoval jako *+sestrín* nebo *+sestřenec*, potomek žen. rodu jako *+sestrin* nebo *+sestrině*. *Děti „vzájemných“ bratranců*¹⁶ by potom vůči sobě (popř. vůči *dětem sestřenic*) vystupovaly jako *+bratříňata* (v lemmatizovaném tvaru sg.: *+bratříňě*, -ěte, s.). Potomek muž. rodu by potom byl v této větvi *+bratřín* nebo *+bratřenec*, v žen. rodě pak *+bratřín* nebo *+bratřině*, ale také *+bratranice* nebo *+bratřenice*.¹⁷

mužského rodu, *sestřenice* pro potomka ženského rodu (bez ohledu na pohlaví rodičů).

¹⁵ V tomto případě máme na mysli dnešní význam slova *sestřenice*; ne ve smyslu „vztahů I. linie“.

¹⁶ V tomto případě máme opět na mysli dnešní význam slova *bratranec*; ne ve smyslu „vztahů I. linie“.

¹⁷ Podobné rozlišování není užíváno ani na jihu Čech systematicky. Patrně i v tomto případě platí, že je u dítěte mužského pohlaví častěji užíváno označení *bratřín* (bez ohledu na pohlaví jeho otce či matky v přímé sourozenecké linii), u dítěte ženského pohlaví *sestrin* nebo *sestrině* (-e, f.). Takový úzus jsme doložili při dotazování v řadě obcí (zejména na Třeboňsku a v okolí Lomnice nad Lužnicí). V tomto smyslu je ovšem (též) možné sledovat častější užití kolektivního (společného) pojmenování *bratřině* (-ete, n.). Nicméně: podobná situace není doložena pouze na jihu Čech. Během terénního výjezdu na Klatovsko jsme v obcích Červené Poříčí, Nezdice, Borovy, Stropnice, Jíno, Zelené, Zálesí a Lužany doložili pojmenování obdobná (pro děti vzájemných bratranců či sestřenic): *bratránek* pro „bratrance z II. kolena“ a *sestřenka* pro „sestřenici z II. kolena“. Tato pojmenování se v mluvě starších usedlíků dodnes odlišují od lexému „bratranec“ a „sestřenice“, kterých se užívá ve významu „celočeském“! Také na okraji Českomoravské vrchoviny (v oblasti Polné u Jihlavy) máme doloženy zvláštní tvary pro „vzájemné“ pojmenování dětí bratranců nebo sestřenic: *bratřín* (ve shodě s jihočeským územ) a *střině* (ve smyslu *sestrině*; tuto podobu však mluvčí neznali. V žádném případě však nelze formu spojovat se starým pojmenováním **stryňa* /-ě; srv. tabulku a komentář výše). Zvláštní (a zcela pravidelná) pojmenování i pro děti sestřenic či bratranců nalézáme ale v jiných indoevropských jazycích; např. v romštině.

Shrneme-li dosavadní popis systému (klasifikace) jednotlivých pojmenování na základě jejich významu, můžeme uvést následující **typy označení rodinných vztahů**:

1. v I. linii: *dítě mého sourozence* (dnes: synovec - neteř):

1.1 dítě bratra (především u muže):

- syn: *bratřín, bratřenec*

- dcera: *bratříň, bratříně* (f.), *bratranice/ bratřenice*

- obecně: *bratříně, -ěte* (n.)

1.2 dítě sestry (především u ženy):

- syn: *sestřín, sestřenec*

- dcera: *sestříň, sestříně* (f.)

- obecně: *sestříně, -ěte* (n.)

- v linii IIB: *vzájemný vztah dětí bratranců či sestřenic*:

- dítě bratrance vůči ostatním: *bratřín* (m.), *bratřenec* (m.), *bratříň/ bratříně* (f.), *bratřenice/bratranice* (f.), *bratříně, -ěte* (n. = obecně)

- dítě sestřenice vůči ostatním: *sestřín* (m.), *sestřenec* (m.), *sestříň/ sestříně* (f.), *sestříně, -ěte* (n. = obecně)

2. ve II. linii: *dítě sourozence mého rodiče ve vztahu ke mně* (dnes: bratranec - sestřenice):

2.1 syn sourozence mého rodiče: *bratřenec* (syn bratra), *sestřenec* (syn sestry)

2.2 dcera bratra mého rodiče: *bratranice/bratřenice*

- obdobně v linii IIA (analogicky *linii II.*):

• srv. bod 2. (v obecném významu „*dítě*“): *bratříně, -ěte* (n.)

• srv. 2.1: *bratřín/ sestřín* (m.)

• srv. 2.2: *bratříň/bratříně* (f.); navíc odlišně také: *sestříň, sestříně* (f.; dcera sestry mého rodiče)

3. *dítě mého bratrance či sestřenice* (v dnešním smyslu pojetí těchto pojmenování; sestřenice nebo bratranec „z II. kolena“):

3.1 dítě mého bratrance: *bratříně, -ěte* (n., obecně), *bratřín* (m.), *bratříň/bratříně* (f.)

3.2 dítě mé sestřenice: *sestříně, -ěte* (n., obecně), *sestřín* (m.), *sestříň/sestříně* (f.)

Uvedená pojmenování ovšem nacházíme též ve slovnících a pracích věnovaných historické či nářeční lexikografii (SSJČ, Jg., SD, ČJA, DNS). S bohatou škálou obdobných pojmenování se ovšem setkáváme už ve staročeských pramenech. Četné odkazy se potom dochovaly v kronikách a zápisech (které jsou dnes již mnohdy dostupné i z webových stránek): *bratřelec* (sweb-P), *strýčelec* (...*jsa poručníkem...*, *strýčenci svému, statky zadlužil...*; *Kronika obce Středokluky*, I. díl - od roku 1915, KOS), *sestřelec* (...*Matěj z Florencie, snad jeho sestřelec... ostatní majetek zdědil sestřelec Angelův...*; Rusek, V., HAp, ...*matka jeho Střezislava bieše, sestřelec knězi zlickému bieše...* Dal; dále: Třeštík 2003), *strýna* (*Vzkázala mi včera má strýna...* Čít-Kom). S oblibou se k nim vracejí i současní obhájci pravosti rukopisů (srv. např. na webových stránkách dr. J. Enderse/srv. Enders)

Další vztahy by potom patřily k jakési III. „linii“. Sem můžeme připojit pojmenování týkající se svatby, narození, problematiky života a smrti, proměn lidského života, statických i vývojových změn v rodině apod. Připomeňme se v této souvislosti pojmenování typu *+svata*, *+svatví/svatbí*, *+kmotří* – *+kmotříně* (aj). Pokud se jedná o pojmenování typu *svata*, *svatbí* nebo *svatví* (místně *svatka*, *svatva*), užívají se dnes v nejjižnějším úseku českých nářečí spíše archaicky. Označovala „...*starší ženu z příbuzenstva, která během svatebního obřadu zastupovala matku nevěsty...*“ (DNS, dále SD 34,36). Přesto ovšem jsou v povědomí starší a nejstarší generace mluvčích zastoupena dodnes.¹⁸

Pojmenování *kmotří* (m.) je vedle běžného označení („*kmotr dítěte*“, DNS; SSSJČ zná také: *kmotřínka*, v ženském rodě *kmotřínku*) alternativní; lexém *kmotříně* (-ěte, s.; pro *kmotřence*; obd.: *kmotřín*, *kmotřín / kmotříně* /f./, DNS)¹⁹ je patrně pozdějším novotvarem, utvořeným podle modelu ostatních jmen „rodinných“ (srv. výše např. *bratříně*, *sestříně*).

¹⁸ *Svat* byl původně: 1. svatební host; starý svat, svata (též u žen. r.); A. Jirásek zaměnil pojmenování se *svakem*, 2. ještě dříve se ale zřejmě jednalo o označení vztahu nevěstina otce vůči otci a matce ženichovým (a naopak; v tom smyslu je podnes lexému užíváno na středním Slovensku). *Svata* pak vystupovala jako: 1. svatební host (v ženském rodu), 2. původně se ale opět jednalo o vyjádření vzájemného vztahu nevěstiny matka vůči matce a otci ženichovým (vývojově: *svatu-ujji – svatu-ŕjji; pův. u-kmen, ESM); 3. posléze však to byla žena, která zastupovala matku nevěsty (DNS; dle SD 34 také „svůj člověk“; srv. svák = přední, nejpocitivější host svatby).

¹⁹ SSSJČ zná jen *kmotřenku* a *kmotřence*.

3. Slovníček zaznamenaných pojmenování:

bratřín:

1. u muže: syn bratra; dnes: synovec (I)
2. syn mého bratrance (IA)
3. syn mého *strýce (otcova bratra²⁰); dnes: bratranec (IIA)
4. vztah syna bratrance k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB); obd. uvádí DNS

bratříň, bratříně (f.):

1. u muže: dcera bratra; dnes: neteř (I)
2. dcera mého bratrance (IA)
3. dcera mého *strýce (otcova bratra); dnes: sestřenice (IIA)
4. vztah dcery bratrance k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB)

bratříně, -ěte, s.:

1. u muže: dítě bratra; dnes: synovec nebo neteř (I)
2. dítě mého bratrance (IA)
3. dítě mého *strýce (otcova bratra); dnes: bratranec či sestřenice (IIA); dále Jg: *bratráně, -ěte, n.; také *bratraně*: vztah dítěte bratra (patrně k dítěti jiného bratra), také: SD 85, 88
4. vztah dítěte bratrance k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB); obd. uvádí DNS (v SSSJ lexém chybí!); uvádí také DNS²¹; obd. srv. Jg – *bratráně* (-ete, n.)

bratřenec:

1. u muže (někde i u ženy): syn mého bratra; dnes: synovec (I); pův. také *bratranec* byl synem bratra; srv.: synovec; dále: SD 76²²

²⁰ Méně: syn *ujce (bratra matčina; srv. *bratříně* /f. i s./, *bratříň*); obd. viz *sestřín* apod.

²¹ Ale ve staré češtině se někdy odlišovalo pojmenování *bratřena (bratrova sestra) od *bratřina (bratrova žena; dále Jg).

²² SSSJ i SD (s. 76) zná pro synovce též označení *bratrovce; v Jg i v SSSJ (tam

2. syn mého *strýce (otcova bratra); dnes: bratranec (II); obd. Jg, SSIČ: syn strýce nebo tety (srv. sestřín apod.)
3. vztah syna bratrance k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB)

bratřenice/ bratranice:

1. u muže (někde i u ženy): dcera mého bratra; dnes: neteř (I); původně snad (stč.) především *bratranice*: dcera bratra; SD 77, 85, *bratřenice* u * Jg = dcera strýce (také v pův. význ.: dcera otcova bratra), uvádí i DNS (srv. *sestřín, sestříně*)²³
2. dcera mého *strýce (otcova bratra); dnes: sestřenice(II)
3. vztah dcery bratrance k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB)

sestřín:

1. u ženy (někdy i u muže): syn mé sestry; dnes: synovec (I)
2. syn mé sestřenice (IA)
3. syn mé *tety (matčiny sestry); dnes: bratranec (IIA)
4. vztah syna sestřenice k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB), DNS

sestřín, sestříně (f.):

1. u ženy (někde i u muže): dcera mé sestry; dnes: neteř (I)
2. dcera mé sestřenice (IA)
3. dcera mé *tety (matčiny sestry); dnes: sestřenice (IIA)
4. vztah dcery sestřenice k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB), DNS

sestříně, -ěte, s.:

1. u ženy (někdy i u muže): dítě sestry; dnes: synovec nebo neteř (I)
2. dítě mé sestřenice (IA)

podle Z. Wintra) nalézáme též podobu **bratran/bratrán* pro bratrance.

²³ SSIČ uvádí formu **bratrána/bratrana* pro sestřenici (podle Z. Wintra). Týmž tvarem byla označována i dcera bratra (neteř: SD 77, 85); srv. také v SSIČ **bratrovkyně, *synovkyně* (poslední tvar zmiňuje i SD), popř. *bratranka* (u Jg).

3. dítě mé tety (matčiny sestry); dnes: sestřenice či bratranec (IIA), jako nář. označení bratrance či sestřenice uvádí i Jg a SSJČ; srv. SD 85, 88 (**sestřeně*).
4. vztah dítěte sestřenice k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice (IIB), DNS

sestřenec:

1. u ženy (někde i u muže): syn mé sestry; dnes: synovec (I); také SSJČ, DNS, Z
2. syn mé *tety (matčiny sestry); dnes: bratranec (II); také SSJČ
3. vztah syna sestřenice k dítěti jiného bratrance nebo sestřenice²⁴ (IIB)

Literatura

- Balhar, J., Jančák, P. a kol., *Český jazykový atlas (I-V)*. Academia, Praha 1993, 1996, 1999, 2002, 2004-2005 (ČJA).
- Holub, Z. a kol., *Doudlebské nářečí a slovník*. Roční období, České Budějovice 2004 (DNS).
- Jungmann, J., *Slovník česko-německý (I-V)*. Academia, Praha 1989-1991 (fotoreprint; dále: Jg).
- Komárek, S., *Spasení těla. Moc, nemoc a psychosomatika*. Nakl. Mladá fronta, Praha 2005.
- Kronika tak řečeného Dalimila*. Překlad: Marie Krčmová; přebásnila Hana Vrbová. Paseka, Praha 2005.
- Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha (fotoreprint; dále: ESM).
- Morgan, L.H., *Pravěká společnost*. ČSAV, Praha 1954.
- Nahodil, O., *K problému rozkladu velkorodiny u východoslovenských Ukrajinců*. Philosophica, vol. 1/ č. 2. UK Praha 1955, s. 147 – 163.
- Nahodil, O., *O kultuře prvobytné společnosti*. SNPL, Praha 1957.
- Němec, I. a kol., *Slovo a dějiny*. Academia, Praha 1980 (SD).
- Newerkla, S.M., *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*. Schriften ber Sprachen und Texte (hggb. G. Holzer), Band 7. Peter

²⁴ Slovo *sestřenice* však původně označovalo dceru sestry (SD 76-77).

Lang, Europischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main 2004.

Niederle, L., *Rukověť slovanských starožitností*. Nakl. ČSAV, Praha 1953.

Salzmann, Z., *Jazyk, kultura a společnost*. ÚEF AV, Praha 1997.

Slovník spisovného jazyka českého. Academia, Praha 1989 (SSJČ).

Šaur, V., *Etymologie slovanských příbuzenských termínů*. Studie ČSAV, č. 11. Academia, Praha 1975.

Thomson, G., *O staré řecké společnosti. I. Egejská oblast v pravěku*. LF/Rovnost, Praha 1952.

Thomson, G., *O staré řecké společnosti. II. První filosofové*. SNPL, Praha 1958.

Třeštík, D., *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530 - 935)*. Edice Česká historie, svazek 1. Nakl. Lidových novin, Praha 2003.

Webové stránky (dostupné z uvedených adres):

<http://citanka.cz/komensky/perz2-64.html> (Čít-Kom)

http://etnologie.ff.cuni.cz/lid_kult.htm (ETNO)

<http://historie.apatykar.cz/index.php?id=24> (HAp)

<http://www.mystika.cz/udalosti/slavnikovci/slavnikovci-souhrn.htm> (Dal)

<http://kix.fsv.cvut.cz/rkz/enders/jazveda> (Enders)

<http://www.stredokluky.cz/kronika.htm> (KOS)

<http://www.sweb.cz/ou-petrovice/historie.html> (sweb-P)